

В. С. ШАНДРА

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МІНСЬКОГО УЧБОВОГО ОКРУГУ В 30–60-х рр. ХІХ ст.

Київський учбовий округ створений у 1832 р. займав помітне місце в організації освіти першої половини ХІХ ст. На той час в Росії вже була закріплена система державного управління освітою. Керівництво школою покладалося на Міністерство народної освіти, утворене в 1802 р. Одноразово з заснуванням центрального органу, перед урядом постало питання організації управління освітою на місцях. Провідна роль повинна була належати вищій школі – університетам, яких в Росії існувало лише два – Віленський та Московський. Тому перед міністерством стояло досить складне завдання: заснувати нові університети і за короткий час створити систему народної освіти, яка б відповідала соціально-політичному розвитку країни і рівню тогочасної педагогічної думки.

Не останнє місце займали і політичні мотиви – посилення самодержавством ідеологічного впливу на всі верстви суспільства. У 1802 – 1805 рр. були відкриті Дерптський (Тартуський), Харківський і Казанський, у 1816 р. – Варшавський і 1819 р. – Петербурзький університети, на яких було покладено виконання адміністративних та науково-методичних функцій по відношенню до всіх типів учбових закладів. Крім того, було створено шість учбових округів, центром яких стали університетські міста.

Попечитель учбового округу був поставлений на вищу ступінь в управлінні освітою. Спершу функції попечителів не були чітко визначені, Вони були членами Головного управління училищ, колегіального органу при міністерстві, і повинні були здійснювати загальний контроль над діяльністю округу через училищні ради університетів. Попечитель підпорядковувався безпосередньо міністрові освіти і завершував цю ієрархічну систему – імператор.

Існування такої установи з принципово новими функціями порушувало права університетів, передбачених їх статутами. Необхідність покладення на університети управління школами було продиктоване перш за все відсутністю в країні в достатній мірі досвідчених педагогів і освідчених чиновників. Таке становище, коли керівництво учбовими закладами покладалося на дві різноманітні інстанції тривало більше тридцяти років, з яких десять останніх не припинялася робота над реформою школи.

Після повстання декабристів уряд різко змінив відношення до освітніх закладів. Реакційна політика Миколи I впливала на всі рішення міністерства освіти, в тому числі і на попечителів округів. Прийнятий в 1828 р. шкільний статут мав чітко виражений класовий характер, уніфікував всі види шкільних закладів „на твердых и единообразных правилах”.

Статут 1835 р. ліквідував залишки університетської автономії і позбавляв їх права навчально-методичного управління школами свого округу. Це був ще один крок уряду в наступі на загальноосвітні принципи. Всі учбові заклади вищої, середньої, початкової школи, а також

приватна освіта передавалися в безпосереднє відання попечителів учбових округів.

Після польського визвольного повстання 1830–1831 рр. школа все більше підпорядковується вузьокласовим інтересам дворянства, створюється Київський учбовий округ. З його заснуванням перш за все ліквідувався Віленський учбовий округ і закривався університет, студенти і викладачі якого брали активну участь у повстанні. Новий учбовий округ повинен був проводити активну централізаторську політику самодержавства та протистояти поширенню революційних ідей серед студентства.

Київський учбовий округ був одним з трьох округів, що діяли на території України. Два з них, Харківський та Одеський, поширювали свою діяльність лише на три губернії. Перший – на Харківську, другий – на Херсонську та Катеринославську губернії. До складу Київського округу ввійшли Київська, Подільська, Волинська і Чернігівська, а пізніше і Полтавська губернії (1839 р.).

Якщо перед існуючими учбовими округами стояло завдання створення і закріплення мережі шкільних закладів, то для Київського – першочерговим стало встановлення суворого контролю за вже існуючою. Крім шкіл міністерства освіти управління учбовим округом звернуло увагу і на школи міністерств і установ релігійного культу. З 1835 р. були взяті під контроль жіночі пансіони при римсько-католицьких монастирях в Подільській і Волинській губерніях¹. Контроль за навчанням у школах створеного у 1837 р. міністерства державного майна також покладався на чиновників округу. Директори губернських училищ інформували канцелярію попечителя про учбові заклади, які знаходилися при церквах та общинах „иностранных исповеданий“, про духовні парафіяльні і повітові училища, семінарії, школи при монастирях і церквах Київської єпархії, учбові заклади приказів громадської опіки та інші. Особлива увага зверталася на приватні школи і домашніх вчителів.

Керівником округу уряд призначив дійсного статського радника : Є. Ф. фон Брадке, в минулому армійського полковника, який брав участь у придушенні польського повстання. Прибувши з Петербургу до Києва на початку січня 1833 р., Є. Ф. фон Брадке тут же звернувся до міністерства з проханням прислати чиновника-консультанта для розгляду і пояснення справ². Проаналізувавши становище інших учбових округів Росії, він прийшов до висновку про необхідність створення Управління, в яке б на правах радників ввійшли досвідчені педагоги. Серед них попечитель назвав інспектора київської гімназії, відомого історика і археолога М. Ф. Берлінського. Через декілька місяців міністр дозволив призначити двох чиновників особливих доручень³.

Організація Київського учбового округу мала ряд характерних особливостей. Одна з них полягала в тому, що у Києві не існувало вищого учбового закладу, тоді як адміністративно-методичним центром всіх інших учбових округів були університети.

До заснування в 1834 р. Київського університету управління округом здійснювалося у складі трьох осіб. Це було своєрідною апробацією майбутнього курсу уряду на позбавлення університетів права здійснювати керівництво школою. А поки що, і на Київський університет, як і на інші, покладалася і ця функція. Для цього рада університету обирала на два роки трьох професорів, які разом з синдиком і під головуванням

ректора складали училищний комітет, діяльність якого тривала до травня 1836 р.⁴

З введенням положення про округи 1835 р. починає формуватися структура Управління Київського учбового округу. У положенні були сформульовані обов'язки попечителя округу, які полягали в здійсненні особистого контролю за освітою, підготовці звітної документації підлеглими дирекціями та гімназіями, прийом і звільнення педагогічного персоналу тощо. Слід зауважити, що права та обов'язки попечителя і тут не знайшли чіткого відображення. Для аналізу стану речей більш вірогідним джерелом є циркулярні розпорядження міністра та діловодна документація фонду Управління Київського учбового округу. Спочатку більшість питань попечитель вирішував лише через міністерство, пояснюючи це „певними особливостями краю" і необхідністю посилення „правонаблюдательных" і адміністративних заходів⁵. Щодо поліпшення викладання, організації вивчення додаткових предметів, рекомендації інших підручників тощо, попечитель мав право передавати їх на розгляд університетської ради. В цій частині положення закріплювався досвід, вже набутий університетами. За спеціальним розпорядженням міністра освіти розглядовій раді Київського університету підлягала і діяльність Білоруського учбового закладу⁶.

При попечителі для постійного огляду шкіл вводилася посада інспектора державних училищ.

Архітектор округу займався складенням планів і наглядом за будівництвом шкільних приміщень, контролював фінансову документацію. На цій посаді у, 1850–1873 рр. працював відомий український художник і архітектор П. І. Шлейфер.

Дорадчим органом стала рада попечителя, до складу якої входили помічник попечителя, ректор університету, інспектор державних училищ, директор київської гімназії. Попечитель міг запрошувати на засідання ради й інших чиновників округу, проте право голосу серед присутніх мав лише інспектор Київського, університету. Рада могла розглядати лише ті питання, які готував попечитель. Здебільшого це стосувалося надання дозволу на відкриття державних і приватних училищ, обговорення звітної документації, результатів огляду шкіл, встановлення обов'язків почесних попечителів як представників місцевої влади. Неодноразово на розгляд виносилися питання про регламентацію прав приватних вчителів і утримувачів пансіонів, кількість яких була досить значною, а форми контролю за їх діяльністю обмеженими. Якщо більшість членів Ради була згідною з думкою попечителя, то справа передавалася на розгляд міністру.

Для ведення і організації поточного діловодства при попечителі округом створювалася канцелярія, в складі якої перший стіл розглядав справи, що відносилися до шкільної та навчальної частини, другий займався господарськими питаннями.

Загальне положення про округи не врахувало деяких місцевих особливостей, перш за все – наявності фундушевих шкіл, історія фундушевого управління бере початок в кінці ХУІІІ ст. У Польщі кожна школа утримувалася на відшкодовані прибутки з поміщицьких маєтків. З утворенням міністерства народної освіти фундуші були передані Віленському учбовому округу, а потім – Київському університету. До них додалися також численні пожертвування на відкриття Першої

київської гімназії. На 30-і роки XIX ст. фондуші являли собою не лише прямі грошові витрати, а вже й матеріалізовану їх частину в шкільних будівлях, постачанні вчителів житлом і продуктами харчування. Таке складне фінансування доручалося особливому члену ради, а в канцелярії створювався стіл для фондушевих справ. Це доповнення було зафіксовано в затвердженому міністром штаті Київського учбового округу⁷.

Наступні зміни в Управлінні були пов'язані з революційним виступом 1838 р. студентів Київського університету. Таємне товариство „Співдружність польського народу” заснувало своє відділення і при Київському університеті⁸. Після його розкриття значна частина студентів була заарештована, університет закривався майже на цілий рік. Є. Ф. фон Брадке звільнили з посади попечителя і на його місце призначили С.І.Давидова, в минулому армійського офіцера, „зовсім чужого в області освіти”⁹. При попечителі призначався чиновник з особливих доручень. Все це закріплено в 1842 р. новим штатом.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства з новою силою продемонструвала, що царизм не досяг мети щодо перетворення університету в „розумову фортецю”. Микола I докорінно переглянув діяльність такого інституту як попечитель округу і дійшов висновку про необхідність зміни характеру його управління. З цією метою керівництво округом з листопада 1848 р. передавалося генерал-губернатору, який безпосередньо підкорявся царю. Д. Г. Бібіков, ставши попечителем, почав вводити в школах військово-поліцейські порядки. Залишаючи в 1852 р. цю посаду, генерал-губернатор підготував записку міністру, в якій виклав свої погляди щодо освіти. Свою діяльність він направляв на „перевиховання” місцевого населення „с видами” уряду. Такого ж курсу дотримувався і його наступник І.І. Васильчиков. Спекулюючи на „почуттях любові і відданості росіян царю”, він розглядав „користь” в поширенні знань лише при встановленні „духу покірності і свідомого послужання”¹⁰. Саме в цей час значно зросла роль помічника попечителя М. Ю. Юзефовича, якому було доручено управління студентами університету на рівні попечителя.

Діяльність на посту попечителя округу М. І. Пирогова (1859–1861 рр.) значно вплинула на функції цієї установи. Видатний вчений, педагог-новатор, людина творча і енергійна, Микола Іванович намагався спрямувати діяльність округу на вирішення питань навчального та педагогічно-методичного характеру. Функції поліцейського нагляду змінювалися на необхідний справі контроль. З його ім'ям пов'язана деяка демократизація школи і учбового процесу.

На початку 60-х років розширилися склад і повноваження ради попечителя. В зв'язку з організацією при Управлінні педагогічних курсів для підготовки студентів університету викладачами гімназій, до ради ввійшли професори університету. На засідання запрошувалися вчителі київських гімназій, керівники практичних занять студентів¹¹. При такій зміні членства постало питання не лише про екзаменування кандидатів-педагогів, а й про можливість вирішення заходів, спрямованих на поліпшення навчального процесу.

Разом з цим розширювалися права попечителя округу. Він мав право без погодження з міністром вирішувати питання відкриття

приватних шкіл, пансіонів, жіночих училищ, дозволяти викладачам працювати в інших учбових закладах, здійснювати переміщення по службі, визначати розмір платні за навчання тощо. Проте слід обумовити що розширення цих прав було незначним і недовгочасним. Прохання М. І. Пирогова дозволити вводити в школах підручники, складені вчителями, при умові затвердження їх радою попечителя, в міністерстві було зустрінуте відмовою¹².

У 1884 р. канцелярія, округу поповнилася створенням четвертого столу. Його відкриття пов'язане з заснуванням широкої мережі початкових народних шкіл, тому він і дістав назву „народного“.

Проведення реформи 1864 р. у Київському учбовому окрузі мало свої відмінності, які полягали в тому, що він об'єднував земські і неземські губернії. У Чернігівській і Полтавській губерніях керівництво школами переходило до повітових і губернських училищних рад, до складу яких ввійшли земські гласні та представники округу. У Київській, Подільській та Волинській губерніях керівництво народною школою здійснювала окружна інспекція народних училищ.

Оскільки у віданні міністерства освіти знаходилися цензори, то Київський цензурний комітет створений у 1838 р. при університеті підпорядковувався попечителю округу. Разом з цим широкого значення надавалося і відомчій цензурі. Підготовлені вчителями підручники, посібники, таблиці, тексти виступів, присвячені початку навчального року в школах, надходили на розгляд попечителя, які останній передавав на розгляд або директорам гімназій, або університетській раді і міністерству освіти. За дозволом на підписку журналів, методичної і художньої літератури слід було також звертатися до керівництва округом. Чиновники Управління здійснювали контроль за комплектуванням бібліотек повітових училищ і гімназій.

Починаючи з 60-х років, до попечителя округу почали надходити ініціативні пропозиції про відкриття бібліотек повітових училищ для населення. При попечительстві М. І. Пирогова ці питання були вирішені позитивно¹³.

Дозволом на організацію публічних лекцій, народних читань займався також попечитель округу. Якщо спочатку він надавав дозвіл в основному викладачам Київського університету, то пізніше до нього зверталися особи інших відомств та установ.

Попечитель Київського учбового округу здійснював також загальне керівництво науковими установами і закладами. Так, у 1835 р. при окрузі був створений Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, функції якого були передані в 1845 р. Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, яка була створена при канцелярії генерал-губернатора. Її членами стали викладачі київських гімназій і університету. Питання про наукові відрядження по вивченню архівів „присутственных“ місць, монастирів та вивченню документів архівів Москви вирішувалися за участю попечителя округу.

У 1850 р. при університеті розпочала свою роботу Комісія для опису губерній Київського учбового округу, яка протягом чотирнадцяти років плідно працювала над вивченням краю в географічному, природничому та економічному відношенні. Членами комісії стали провідні професори університету.

В підпорядкуванні Київського учбового округу знаходився також Київський центральний архів давніх актів, створений при університеті в 1852 р.

Управління округом вирішувало питання про відрядження викладачів університету для проведення археологічних розкопок на території округу. Так, в 1849 р. професор М. Д. Іванішев очолив групу по вивченню історичних пам'яток Волинської губернії, досліджував гробницю великих князів литовських у Луцьку¹⁴. Про результати досліджень і їх значення для вивчення історії на ім'я попечителя округу подавалися звіти і рапорти.

У підготовці історико-статистичних описів Київської та Подільської губерній брали участь вчителі місцевих гімназій, до яких за згодою попечителя округу зверталися губернатори. З часом Управління округом набуло авторитету у вирішенні подібних питань. Місцеві органи влади і населення повідомляли в канцелярію округу про цікаві знахідки давнини, виявлені під час сільськогосподарських робіт, будівництві. Сюди надсилалися викопні монети та інші речі, які потім передавалися до мінц-кабінету і музею „изящных искусств и древностей” Київського університету. Чиновники округу включалися до роботи комітетів і комісій, які займалися реставраційними роботами в Софіївському соборі і Києво-Печерській лаврі¹⁵.

Вчителі гімназій за погодженням попечителя округу брали участь в роботі статистичних комітетів, виконували доручення Російського географічного товариства, здійснювали метеорологічні спостереження для Академії наук¹⁶.

Вивчення історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60-х роках XIX ст. показує, що в ході організації контролю за навчальними закладами названа установа переростала своє первинне призначення. Вона розширювала свої функції, вирішувала набагато ширше коло питань, які ставилися перед нею всім ходом суспільно-політичного розвитку.

¹ ЦДІА УРСР у м.Києві. – Ф. 707, оп. 1, спр. 767; Оп. 4, спр. 212; оп. 5, Спр. 443.

² Автобиографические записки сенатора Егора Федоровича фон Брадке // Русский архив, 1876. – Кн. 3. – С. 269; ЦДІА УРСР – Ф. 707, оп. 1, спр. 704. – Арк. 5-6.

³ ЦДІА УРСР. – Ф. 707, оп. 1, спр. 713. – Арк. 1–4; Сб. распоряжений по Мин-ву нар. просвещения. 1835–1849. – Т. 2. – Спб., 1866. – Ст. 468.

⁴ Історія Київського університету. – К., 1959. – С. 20; ЦДІА УРСР. – Ф. 707, оп. 1, спр. 837. – Арк. 80–81, 104.

⁵ Там же. – Ф. 707, оп.4, спр. 422. – Арк. 15.

⁶ Там же. – Оп. 7. – Спр. 303.

⁷ Сб. постановлений по Мин-ву нар. просвещения. 1825–1855. – Т. 2. – Отд. 1. – Спб. 1864. – Ст. 850–851; ЦДІА УРСР – Ф. 707, оп. 1, спр. 837д. – Арк. 54–55.

⁸ *Марахов Г. И.* Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. – Киев, 1979. – С. 31.

⁹ Русский биографический словарь. – Спб., 1905. – С.31.

¹⁰ ЦДІА УРСР. – Ф. 707, оп. 161, 1856, спр. 19. – Арк. 15.

¹¹ Сб. постановлений по Мин-ву нар. просвещения. 1855–1864. – Т. 3. – Спб., 1865. – Ст. 472–475.

¹² ЦДІА УРСР. – Ф. 707, оп. 26. – Спр. 106.

¹³ Там же. – Ф. 707, оп. 25. – Спр. 462; оп. 87, спр. 956.

¹⁴ Там же. – Оп. 11, спр. 214; оп. 87, спр. 302, 1926, 3504, 3648.

¹⁵ Там же. – Оп. 3. пр. 113; оп. 10. – Спр. 188, 194; оп. 87. – Спр. 373, 1842, 2514, 2217.

¹⁶ Там же. – Оп. 6. – Спр. 190; оп. 7. – Спр. 79; оп. 9. – Спр. 81; оп. 12. – Спр. 272.